

Tamás evangéliuma – bevezetés egy elfeledett tanítványi közösség lelkületébe

A Keresztény Magvető előző számaiban közöltük a Tamás-evangélium Nag-Hammadi-változatának magyar fordítását Kurt Aland Synopsis Quattuor Evangeliorum (1996, 1997) és Stephen J. Fetterson, James M. Robinson és Hans Gebhard Bethge The Fifth Gospel. The Gospel of Thomas Comes of Age (1998) című munkái alapján (2004/3), majd a Tamás-evangélium felfedezéséről adtunk közre egy tanulmányt (2004/4) azzal a reménnyel, hogy a primér szöveg a bevezető kommentárral kiegészülve nem csupán egy vallástörténeti különlegesség ismeretéhez vezessen, hanem lelki élményt nyújtson egy elfelejtett közösség lelkületébe való bepillantással. Jelen tanulmány a Tamás-evangélium teológiai háttérének ismertetésével, valamint a művet keretbe foglaló szövegrészek magyarázatával az evangéliumban rejlő bölcsességet hivatott élményszerűvé tenni.

Tamás evangéliumának teológiája

Tamás evangéliuma, mint jézusi mondások gyűjteménye, kanonikus mértékkel mérve nem egy rendszerezett mű. Az evangélium teológiai elemzése e tanulmányban a mondások felépítésének vizsgálatára korlátozódik, az összekötő elemek, megszólítások, metaforák elemzésére esik a hangsúly.

A mű teológiai irányultsága elég nehezen körvonalazható első olvasásra, s a felszínes vizsgálat részleges és töredékes eredményekkel járhat, mely elhamarkodott következtetésekre juttathatja az olvasót. Tamás evangéliumának teológiája arra összpontosít, hogy maga az olvasó vagy inkább hallgató gondolkodását befolyásolja, megváltoztassa. Ebben az evangéliumban Jézus mondásai mintha frissebbek, lendületesebbek lennének, mint a kanonikus evangéliumok esetében. Jézus minden esetre itt provokálni akarja hallgatóságát, megdöbbeneni őket, a hallgatónak magának kell felfedezni a mondások, példázatok értelmét, a mű te-

¹ JAKABHÁZI Béla Botond a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Ecumené Doktori Iskolájának diákja, 2002 óta a Magyar Unitárius Egyház keretében végez lelkészi szolgálatot.

ológiáját is maga az olvasó kell, hogy feltárja, aki vallási beállítottsága, értelmi képessége, érzékenysége alapján értelmezi a hallottakat, olvasottakat.

Tamás evangéliumának gnosztikus jellege

A gnoszticizmusról mint teológiai irányzatról csupán a második század közepétől kezdődően beszélhetünk. A gnoszticizmus, mely vallásos irányzatként hódított az ókorban, számtalan vallási hagyományba beágyazta magát, ezek közül a legfontosabbak a judaizmus és a kereszténység. A gnosztikus világnézet legjellemzőbb sajátossága, hogy a teremtett világot gonosznak tekinti. A gnózis lényege nem a szinkretista mitológiában rejlik, hanem az ókori világhoz képest egy teljesen új, a kereszténységtől független, de számos hasonlóságot mutató ön- és világértelmezésben. A gnosztikus felfogás, akár a keresztény felfogás, első ízben fogalmazza meg azt, hogy a világ, amelyben az antik ember otthon érezte magát, valójában idegen az emberi léttől, az ember a világ börtönében szenved. Bultmann² felhívja a figyelmet arra, hogy a gnózis olyan radikális gondolkodást feltételez, amelyben az ember saját ösztöneinek, indulatainak, érzékeinek összessége idegenné és ellenségessé válik. Eszerint a világ börtön, az ember pedig az isteni világból való, viszont a sötétség erői leláncolják. A világgal szembeni fölény tudatát a mennyei eredetről való tudás – gnózis adja. A gnosztikus megváltást tanítja, hogy aki eljutott saját valójának, mennyei otthonának és az oda vezető útnak a megismerésére, amikor a halálban testétől és lelkétől elválik, ezzel a szabadulással a gnosztikus ember a fény, az Isten mennyei világába emelkedik. A 2. század közepére a gnosztikus teológia teljesen kifejlődött, és addigra már valamennyi teológiai kérdésre válaszokat adott. A teremtésről a gnosztikus teológia azt tanítja, hogy a világot egy gonosz demiurgosz, isten vagy lázadó és bukkott isteni lény, angyal teremtette, aki szembehelyezkedett az igazi istennel. Tehát a világot a gonosz hatalom teremtette, éppen ezért a világ teljes egészében gonosz. A zsidó gnoszticizmusban ezt a gonosz, lázadó istent Jáhvéal azonosították, a Genézis könyvének teremtő istenével. A zsidó gnosztikusok teljesen megfordították a teremtés-történet szereplőinek az értékelését: Jáhvé volt a gonosz teremtő, aki elrejtette az igazságot Ádám és Éva előtt. A kígyót viszont úgy tekintették, mint a jó, az igaz istennek a hírnökét, megbízottját, aki megkísérli felvilágosítani az első emberpárt az igazi, mennyei valóságról, amelyet a gonosz isten, Jáhvé által teremtett világ eltakar. A kígyó tehát mint szabadító, megváltó

² Rudolf BULTMANN, *Az Újszövetség teológiája* (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), 142–143.

lép színre a gnosztikus felfogás szerint az első emberpár életében. A gnosztikus mitológiai felfogásban a különböző szabadítóknak nagyon fontos szerepük van: a mennyei világból aláereszkednek a gonosz világba, ahol az emberi történelem is lejátszódik, azzal a céllal, hogy felvilágosítsák a tévelygő és a gonosz világ törvényeinek rabságában élő emberiséget valódi természetükre, hogy visszatérhesenek mennyei hazájukba, ahonnan a gonosz világ teremtése szakította ki őket, s így üdvözülhessenek.

A keresztény gnoszticizmus az alászálló-felemelkedő szabadító alakját Krisztussal azonosította. Ő az, aki azért jön, száll le a mennyei világból a gonosz, anyagi világ szférájába, hogy emlékeztesse a hívő gnosztikusokat valódi természetükre, hogy ráébredjenek az igazságra, arra, hogy az ő helyük nem ebben a világban van. A megváltó a hívekkel megosztja titkos tudását, ez a gnózis (*gnosis*), ennek a tudásnak a birtokában megszabadulhatnak a gonosz világ kötelekeiből, és visszatérhetnek Istenhez.

Tamás evangéliuma bizonyos tekintetben rokonságot mutat a gnosztikus mozgalom néhány nézetével: például Jézus Tamás evangéliumában úgy beszél magáról, mint a szabadítóról, aki Istentől jött. Jézus emlékezteti követőit arra, hogy megfélemedtek igazi természetükről, ezért arra van szükségük, hogy felismertessék velük az igazságot: „Jézus mondta: – A világ közepén álltam és kinyilatkoztattam magam nekik testben. Mind részegen találtam őket. Nem találtam egyet sem köztük, aki szomjas lett volna, és lelkem elszomorodott az emberek fiain, mert vakok voltak szívükben, és látták, hogy üresen jöttek a világra, és azt is keresik, hogy üresen menjenek ki a világból. Most ugyan részegek ők, de ha majd lerázzák borukat, akkor meg fognak térni mégis.” (Tam 28). Ugyanakkor emlékezteti őket eredetükre (Tam 49), megmutatja, hogyan kell megszabadulni a gonosz világtól (Tam 50), beszél továbbá saját visszatéréséről arra a helyre, ahonnan eljött (Tam 38), és a gnosztikus világnézetnek megfelelően leértékeli és megveti ezt a világot. A Jesus Seminar kutatói, élükön Robert W. Funkkal és Roy W. Hooverrel megjegyzik azt, hogy ezek a gnosztikus világmképre és teológiára utaló elemek megtalálhatóak János evangéliumában és Pál leveleiben is, mégsem tekintjük szerzőiket gnosztikusoknak³. Szerintük Tamás evangéliumának gyökereit a zsidó bölcsességirodalomban kell keresnünk (Zsoltárok, Példabeszédek, Prédikátor), egy bölcsesség-evangéliumról beszélnek, amely bizonyos rokonságot mutat korai gnosztikus írásokkal, de semmiképpen sem beszélhetünk úgy róla, mint gnosztikus műről.

³ Robert W. FUNK, Roy W. HOOVER, *The Five Gospels: What Did Jesus Really Say? The Search for the Authentic Words of Jesus* (San Francisco: HarperOne, 1996), 501.

Tamás evangéliumának keresztény jellege

Tamás evangéliumának kereszténysége elfordult a világtól, tagadta annak értékeit. Teológiai szempontból ez a világellenes felfogás a mű gnosztikus jellegében csapódott le. Társadalmi szempontból a világtól való elfordulás, a társadalmi rend megvetése a cinikus filozófusok és követőik életmódjához hozta közel a tamási közösséget. A Tamás evangéliuma mögötti közösség visszautasította az otthon, a család biztonságát, valamint minden világi javat is, s bár a hagyományos vallásos kegyesség tisztelettel viseltetett az államhatalom iránt, illetve az állami autoritást is elfogadták, a tamási kereszténység ezt is elutasította. A tamási kereszténység radikális jellege a vándorló életmódban csúcspontot ért el.

Gerd Theissennek 1973-ban jelent meg egy híres cikke (*Wanderradikalismus*⁴), amelyben egy új kutatási módszerrel közelíti meg a korai kereszténység korát. Theissen a társadalomtudományt építi be a hagyományos módszerek mellé (kiadáskritikai, formakritikai stb. módszerek) az ókori keresztény világ vizsgálatában. Theissen elmélete szerint az a személy, vagy azok a személyek inkább, akik először kezdték el gyűjteni a Jézusnak tulajdonított mondásokat és a Jézusról szóló adatokat, vándorló életmódot folytattak, hátrahagyván házat és ott-hont, a biztos kötelekeket és megélhetést. Ez az életmód és önértelmezés rányomta jellegét magára a gyűjtött anyag jellegére. Ezt a vándorló, minden társadalmi konvenciót elutasító életmódot nevezte Theissen *Wanderradikalismus*-nak, azaz vándorló radikalizmusnak.

Robinson, Koester és mások meglátása szerint Tamás evangéliuma a keresztény hagyomány azon részét képviseli, mely Jézusnak főképpen a vándorló életmódra felszólító mondásait tartalmazza, vagy inkább tartalmazta eredeti, ősi formájában. Theissen elmélete ezért is releváns Tamás evangéliuma esetében, még ha Theissen Tamás evangéliumát gnosztikus műnek tartotta is, amelyben az eredeti radikális jelentéstartalom, a gnosztikus művekre jellemzően, teljesen elspiritualizálódik, annyira, hogy a radikális életformára való felhívás eltompul. Theissen éles határvonalat húzott a tamási és más Jézus-mondások között, pedig nyilvánvaló, hogy valamilyen szinten Tamás evangéliumának írója is abból az ősi, kezdeti szakasza miatt még egységes Jézus-hagyományból merített, mint a szinoptikusok. Robinson szerint a tamási hagyomány őrzői nem mentek át olyan nagy társadalmi-kulturális változáson, hogy az általuk őrzött hagyomány szá-

⁴ Gerd THEISSEN, "Wanderradikalismus. Literatursoziologische Aspekte der Überlieferung von Worten Jesu im Urchristentum", *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 70, no. 3 (1973): pp. 245–271

mottevő változásokat szenvedett volna, hiszen még ha el is vándoroltak Palesztinából Szíriáig, ez nem jelentette azt, hogy egy nemzedékváltással, és a Szíriába való érkezéssel egyből nyelvet és kultúrát változtattak volna. Véleményem szerint túlzásba esik Theissen, amikor azt állítja, hogy a tamási hagyomány, melynek lecsapódása a Tamás evangéliuma, teljesen gnosztikus jellegű és elspiritualizált változata a szinoptikus evangéliumoknak. Koester 1968-ban megjelent művében, a *Gnomai diaphoroi*-ban a következőket írja Tamás evangéliumának szerzőiről, illetve a hagyomány hordozóiról: „A tanítványok (Tamás evangéliumában) vándorok, akiknek nincs otthonuk (Tam 42. rész), gyógyítják a beteget, elfogadják azt, amit eléjük tesznek (Tam 14b). Ha ily módon – otthon-nélküliségük tapasztalata eredményeképpen – Jézus életmódját követték, akkor ez óriási hatással kellett, hogy legyen a szíriai kereszténységre, s így Jézus radikális elválása az elfogadott zsidó törvényt magyarázattól egy új vallást, új vallási előírások létrejöttét eredményezte. Ők (a követők) lettek a világtól és időtől való elfordulás kísérletének első alanyai. A «másvilágiság» lett az elfogadott ideológia”⁵. Koester itt azt hangsúlyozza, hogy téves az a feltevés, mely szerint Tamás evangéliumának írója, mivel gnosztikus volt, elspiritualizálta és mérsékelte volna művében a vándorló, otthon nélküli életmód radikalizmusát. Ellenkezőleg, Tamás gnosztikus eredetű világellenes ideológiája kiegészül a korai keresztények Jézusnak tulajdonított mondásaival. Távolról sem utasítja el a szociális radikalizmust, amely a korai mondásokra annyira jellemző. Tamás gnoszticizáló hajlama radikális kereszténységében is konkretizálódik.

Ha Tamás evangéliumát a szociológus szemével nézzük, tehát Theissen által javasolt módszerrel (melyet ő azonban nem talált alkalmazhatónak Tamás evangéliuma esetében), akkor nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy a jézusi mozgalomra jellemző volt, legalábbis korai időszakában, a vándorló életmód, a társadalmi konvenciók elutasítása. Míg a szinoptikus evangéliumokban inkább csak utalásokban és homályosan tűnik ki Jézusnak a vándorló és társadalmi konvenciókat lebecsülő életmódra való felhívása (a szinoptikus írók helyi közösségek tagjai voltak, és elfogadták a társadalmi normákat), addig Tamás evangéliumában a vándorló radikalizmus hagyománya tisztán jelentkezik. Azok a közösségek, amelyekben a szinoptikus evangéliumok létrejöttek, átvették a konvencionális társadalmi életmódot, és alkalmazkodtak, míg a Tamás evangéliuma

⁵ Helmut KOESTER, “Gnomai diaphoroi: The Origin and Nature of Diversification in the History of Early Christianity”, in *Trajectories through Early Christianity*, eds. James McCONKEY ROBINSON, Helmut KOESTER (Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2006), 140–141.

írójának/íróinak közössége nem szakadt el a forradalmi, radikális életmódtól, hanem folytatták azt az életmódot, amely – törvényszerűen és előreláthatóan – a társadalmi szféra peremére szorította őket. Ezzel is kifejezték azt, hogy elutasítják a világot, miközben a megváltásukat várják, amelyet a Jézus utasításai pontos betartásával érnek el. Míg a szinoptikusok olvasásánál az az érzésünk támad, hogy egy helybéli „szimpatizáns” tolmácsolja nekünk a történeteket, az egész hagyományanyagot, addig Tamás evangéliuma olvasásakor egy karizmatikus egyénnek kell tartanunk a szerzőt, aki a vándorló radikalizmus szempontjából ismerteti meg velünk a Jézus-hagyományt.

Theissen ugyanakkor arra is rámutat, hogy az *Ember Fia* kifejezés nem fordul elő Tamás evangéliumában (legalábbis nem az apokaliptikus jellegű), s ez azért van, mert másban látja Jézus szerepét, mint a szinoptikusok. Azért tartom szükségesnek újra meg újra összehasonlítani a szinoptikus evangéliumokat Tamás evangéliumával, mert ezzel egy tisztább képet alkothatunk Tamás evangéliumáról, s annak háttéréről, kialakulásáról és a közösségről, amelyben létrejött. ez az evangéliumában Jézus a mennyei titkok föltárója (a spekulatív zsidó és gnosztikus bölcsesség-irodalom főszereplőjéhez hasonlóan), akinek a szavait kell figyelni, tanításai szerint élni, míg a szinoptikusok az *Ember Fia* feltámadásának sorsában látják saját sorsuk megpecsétlődését. Ezért a fontos az, hogy felismerjék és elfogadják Jézust, mint az isteni megváltót. A tamási keresztények úgy tekintettek magukra, mint akik öröklik Jézustól az isteni kijelentő szerepét (Tam 108), tehát valamilyen módon, Jézus szavaira figyelvén és követvén utasításait, olyanokká válnak, mint Jézus. Meg kell látnunk tehát, hogy azok a közösségek, amelyek tagjai közé a szinoptikus evangéliumok írói is tartoztak, ellentétbe kerültek a Tamás evangéliumában tükröződő keresztények közösségével, már csak életmódjuk miatt is. Az első század vége felé a vándorló-radikális keresztények a keleti területekre szorultak. Az történt ugyanis, hogy hatásukat már nem tudták gyakorolni a helyi gyülekezetekben, és sokszor ellentétbe is kerülhettek a helyi egyházi előljárókkal. Vita alakult ki a vándorló és a helyi közösségek keresztényei között, hogy kié is az elsőbbség, s az is kérdés volt, hogy a vándorló keresztényeknek joguk van-e a helyi közösségek támogatását élvezni. A korai keresztény dokumentumban is találhatunk utalásokat ezekre a vitákra, ezek közül a legismertebb a *Didache* (11-13). Ezek tisztázni próbálják, hogy ki taníthat és mit taníthat. Ha ezeket az írásokat nézzük, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a vitában a helyi közösségek kerültek ki győztesen. Tamás evangéliumának írója azonban kitarat a régi. vándorló életmód mellett. Továbbá Tamás evangéliumában a világtól való elfordulást, a vándorló radikális életformát a gnoszticizmus eszméi is megerősítették. A gnoszticizmus ezoterikus tanai beépültek a vándorló radikális

őskeresztények életeszmeibe. Tamás evangéliumának írója az apokaliptikus eszkatológiát (mely annyira jellemző a kanonikus evangéliumokra) azzal a felfogással, eszmével helyettesíti, mely szerint a mennyei királyság a jelenben megvalósítható – ez is jól mutatja a mozgalom szociális radikalizmusát: hittek abban, hogy életmódjuk által közelebb jutnak, sőt megvalósíthatják azt a „mennyei” királyságot, amelyről Jézus is beszélt. Ez a felfogás nem áll távol az általunk hirdetett jellem általi üdvözülés tanától, mely lényegében az üdvözülést a földi életben megvalósítható és megvalósítandó állapotnak tekinti. A boldogság elérhető a földi életben, az Istenhez tartozás szilárd tudata és az istengyermeki életmód megélése jelenti számunkra mindazt az áldást, szabadságot, az üdvösség állapotát, amelyet más keresztény felekezetek a bizonytalan és a pogány mítoszvilágból inspirált második eljövétel és ítélet napjára vetítenek (ennek enyhébb és a mi álláspontunkhoz is közelítő felfogás a kettős eszkatológia tana).

Tamás anyagrendezési elve

Patterson egymás mellé állítja a Tamás evangéliumában és a szinoptikus evangéliumokban közösen megtalálható anyagot⁶, és arra a következtetésre jut, hogy a számtalan közös részből csupán csak öt olyan található, amely hasonló sorrendet követ Tamásnál, mint a szinoptikus evangéliumok esetében:

- 1 – Tam 32, 33:2–3 // Mt 5:14b–15
- 2 – Tam 43:3–45:4 // Mt 12:31–35//Lk 6:43–45
- 3 – Tam 47:3–5 // Mt 9:16–17//Mk 2:21–22//Lk 5:36–39
- 4 – Tam 65–66 // Mk 12:31–35, Mt 7
- 5 – Tam 92:1–94 //Mt 7:6–7

Ez az öt kis rész azonban nem szolgál elegendő bizonyítékot arra, hogy azt mondjuk, hogy irodalmi szempontból Tamás evangéliuma a szinoptikusoktól függ, hanem inkább a közös, ősi forrás felépítéséről árulkodik. Az sem bizonyítja az irodalmi függőséget, hogy a Tam 47,3–5 párhuzamos a Mt 9,16–17-tel és Mk 2,21–22-vel, valamint Lk 5,36–39-cel. Máté és Lukács nyilvánvalóan Márktól vették át az anyagnak ilyenformájú csoportosítását, és minden bizonnyal Márk is átvette valahonnan. A mondások a korai keresztény, Jézusnak tulajdonított mondasgyűjteményből kell származnia, amely inkább szóbeli hagyomány lehetett, mint írásbeli. Ebből a szóbeli hagyományból meríthetett Márk is és Tamás is. A forma-kritikai módszerekkel vizsgálva szerintem kétség nem fér ahhoz, hogy Tamás független a szinoptikusoktól. Tamás és a szinoptikusok közös anyaga nem

⁶ PATTERSON, *The Gospel of Thomas and Jesus* (Salem: Polebridge Press, 1992), 95–97.

egyformán van elhelyezve, hiszen Tamásnál a szinoptikusok sorrendje mintha feje tetejére lenne állítva. Pontosan ez szolgáltatja a legjobb bizonyítékot arra nézve, hogy a közös hagyomány szóbeli lehetett, a sorrend felcserélése a szájhagyományra jellemző vonás.

Koester Tamásról a következőket mondja: „Tamás evangéliumának alapja egy, a kanonikus evangéliumoknál régebbi mondás-gyűjtemény, amely nem kapcsolódik a passióhoz és a feltámadás hitéhez. Vezérelve mégis teológiai ihletésű kellett hogy legyen. A hitet úgy értelmezi, mint a Jézus szavaiba vetett hitet. Egy olyan hitről van szó, amely Jézus szavaiból származik. Az indítók, amely végül oda vezetett, hogy ezek a mondások egy evangéliummá kristályosodtak ki, abban a felfogásban gyökereznek, hogy Istennek országa egyaránt jelen van Jézus eszkatológikus kijelentéseiben (prédikációiban) és az ő szavai által az embernek tudatosított igazi valóságában. [...] Nyitott kérdés marad az, hogy milyen kapcsolat van a Q-forrás és aközött a „mondás-evangélium”-hagyomány között, amelyből a Tamás evangéliuma is létrejött. Kétségtávol, a mű nagy része a Q-forrásból származik (valamint néhány Márk-i mondással is párhuzamot vonhatunk), de a Q-nak egy olyan változata szolgálhatott Tamás evangéliumának alapjául, amelyben az az apokaliptikus váradalom, amelyet az „Ember Fia” megnevezés fémjelzett, teljességgel hiányzott, s amelyben az uralkodó motívum Jézusnak az isteni bölcsességről szóló tanítása, valamint az Isten országának radikális eszkatológiájának meghirdetése volt. A Q-nak ez a változata mindenképpen ősi, eredeti kellett legyen, nem pedig másodlagos. Ezt mutatja Pálnak az I Korban ellenfeleivel folytatott vitája, mely jelzi azt, hogy az a bölcsességi teológia (*wisdom theology*), amelyet Pál kitámadt, abból fakadt, hogy a korai keresztények egy része Jézust, hivatását és tanítását így értelmezte. Ezek a keresztények, akik Pál ellenfelei, egy megvalósult, beteljesedett eszkatológiát hirdettek, valamint azt, hogy az isteni bölcsességet Jézus jelentette ki. És valóban, Pál, miközben cáfolja, idézi is az I Kor2,9-ben ellenfelei felfogását, amely valóban megtalálható Tamás evangéliumában [1Kor 2,9: „Hanem hirdetjük, amint meg van írva: **»Amit szem nem látott, fül nem hallott, és ember szíve meg sem sejtett,** azt készítette el Isten az öt szeretőknek«” // Tam 17: „Jézus mondta: Én azt adom majd nektek, **amit szem nem látott, fül nem hallott,** kéz nem tapintott **és emberi szívben fel sem merült.**” Kiemelés tőlem – J. B. B.].

Mindez nem csak azt bizonyítja, hogy hasonló, explicit teológiai irányultságú mondás-gyűjtemények már nagyon korán használatban voltak, nem csupán az arám nyelvet beszélő szíriai közösségekben, gyülekezetekben, hanem azt is, hogy a Máté és Lukács által használt Q-forrás nem volt elsődleges, hanem csak másodlagos. Az elsődleges Q-forrásba az Ember Fiához kapcsolódó apokalipti-

kus váradalmakat azért dolgozták be, hogy megakadályozzák, elhomályosítsák a mondás-evangélium (Q) gnoszticizáló irányultságát. Tamás evangéliuma bizonyíték arra a legősibb evangéliumra, amely a gnosztikus közvetítésnek köszönhetően maradt fenn”⁷

A keretszövegek kommentárja

Az evangélium Tamás szerint⁸ – *Alulirat*

A mű címe, rendhagyó módon, az evangélium végén található, a 114. mondat követi, és gyakorlatilag a mű záróakkordja, mely által a szerkesztő nyilvánvalóvá teszi, hogy ez az alulirat képezi a mondásgyűjtemény végét.

A cím némileg ellentmond a prológnak, amelyben a szerző a műfajról azt írja, hogy „rejtett szavak” gyűjteménye. Örömmel, értelmével viszont nem bárki számára elérhető, ezért kell különleges figyelemmel tanulmányozni. A mondásokat külön-külön kell értelmezni, de ezen túl keresni kell a közöttük levő kapcsolatot is. A teljes mű sajátos felépítésének átlátása segíthet teológiai értelmének, az „élő Jézus” tanításának a megértésében. A Jézusnak tulajdonított mondások élet, értelem, tudás, halál nélküli élet és a „királyság” áldásának forrásai. Azt, hogy a különálló mondások mikor álltak össze evangéliummá, már nincs módunkban megállapítani.

Az evangélium az aktivitást, értelmezést, kutatást szorgalmazza, tettekre sarkall. Ebben rejlik talán leglényegesebb eltérése a szinoptikus evangéliumoktól, amelyekben szerzőik terjedelmes leíró részekkel egészítik ki a tanítást, emiatt háttérbe szorítva az azonnali cselekvést szorgalmazó jézusi felhívásokat. Itt azonban a kimondott szó, az, ahogyan a műben Jézus egyenesen az olvasóhoz szól, elsőrendű fontossággal bír, ezért is esik a tanítás megértésére a hangsúly. Jézus tanít, de cselekedni az olvasónak kell: kitartóan keresni (keresővé válni), lelkiileg megújulni (megvilágosodni), és végső soron elérni azt, amire csak kevesen állnak készen: átalakulni.

⁷ PATTERSON, *The Gospel of Thomas and Jesus*, 107–108., és Helmut H. KOESTER, “One Jesus and Four Primitive Gospels”, *Harvard Theological Review* 61 (1968), 183.

⁸ Koptul: *Peuaggelionpkata Thomas*

Bevezetés: Ezek azok a rejtett szavak, amelyeket az élő Jézus mondott. És Didymosz Júdas Tamás leírt.

Az evangélium első, bevezetőnek szánt mondatában az örömmüzenetet közlő narrátor nem csupán a szöveg tartalmát jelöli meg (szavak), a személyt, akitől eredezteteti ezeket a szavakat (Jézus), vagy az író (Tamás), hanem sajátos jelzők használatával (rejtett, élő) szólít meg, mintha be akarna avatni egy olyan világba, amelynek jeleit helyesen értelmezni kizárólag azok lehetnek képesek, akik a sokatmondóan szuggesztív, költői nyelvezetben felismerik e szavak tartalmának igazát és életformáló erejét.

A bevezetés meghívás és beavatás is egyben: a sorok olvasója egy olyan kincs birtokába jutott, amely nem közönséges olvasmány, mely szórakoztatni vagy elgondolkodtatni akar csupán. Nem kevesebbet tűz ki célul – és ez a későbbiekben nyilvánvalóvá válik – minthogy megváltoztassa az olvasó gondolkodásmódját, érzelmeit, indítékait, prioritásait, viselkedését, egyszóval életét.

Az örömmüzenet szavak rejtettek, ezért fokozott figyelmet igényelnek. Az élő Jézustól származnak, azaz egy olyan nagy tekintéllyel bíró személytől, aki nem a múltból szól csupán, hanem az örök jelenben intézi tanítását az olvasóhoz vagy a szöveg hallgatójához (Tamás evangéliumának teológiája ellentétben áll az újszövetséggel abban a lényeges kérdésben, ami Jézus feltámadását illeti: míg azok szerint a feltámadt Jézus testben jelenik meg a tanítványoknak, és negyven napig köztük marad, tanítva őket – Tamás evangéliuma ezt, a halálból testileg is visszatért, tanítványai között élő Jézus képét elutasítja, mivel Jézust jelenvaló szellemi erőként látja).

Az „élő” jelző megerősíti azt a benyomásunkat, hogy az olvasó meghívást kapott: olvassa úgy ezeket a szavakat, hogy benne is elevenné váljanak, formáló hatalommá.

A bevezetés olvasásakor explicit módon két, impliciten viszont négy személy kialakulóban levő kapcsolatára érdemes figyelni, és pedig 1. az „élő Jézus”, 2. a mondások följegyzője, Didymosz Júdas Tamás, 3. a narrátor és 4. az olvasó kapcsolatára. Ezek közül a megfoghatatlan narrátor az, aki kapcsolatot teremt a szöveget éppen most olvasó férfi vagy nő, az „élő Jézus” és Didymosz Júdas Tamás között. A narrátor, Jézus és Tamás szövegbeli kapcsolatát érdemes alaposabban megvizsgálni, mindeközben viszont emlékeztessük magunkat arra, hogy a főszereplő maga az olvasó, aki nélkül a szöveg halott betűk sora lenne egy olvasatlan papírlapon. Továbbá, amennyiben az olvasó nem rendelkezik fejlett metakognitív képességekkel, és nem hajlandó introspekcióra, az evangélium olvasása időtöltéssé silányulhat.

A narrátor

Az evangélium egyik sajátossága a nehezen meghatározható elbeszélő jelenlétében rejlik. Néhol háttérben marad, sok helyütt úgy tűnik, mintha a narrátor maga Jézus volna, aki nem a tanítványokhoz, hanem egyenest az olvasóhoz, hozzánk szól. Ebben rejlik a szöveg varázsa is, mivel az olvasó már nem érzelmi és intellektuális távolságból vehet tudomást arról, hogy mit mondott vagy mond Jézus, hanem azáltal, hogy megszólították, részévé válik egy kiválasztott közösségnek, éppen akkor, amikor olvassa a szöveget. De ha a narrátor szerepe csupán a „Jézus mondta...” rövid bevezetőkre korlátozódna is, akkor is ő tartaná kézben a teljes szövegegységet, megszakítva időnként a Jézus és az olvasó közötti kapcsolatot, de csupán csak azért, hogy emlékeztessen: Jézus mondta/mondja ezeket a szavakat, közvető nélkül. Így itt egy paradoxonnal állunk szemben: a narrátor megteremti azt a kontextust, amely lehetővé teszi Jézus mondásainak a közvetítését, lépten-nyomon emlékeztetve minket arra, hogy nincs közvetítő. A jézusi üzenet célközönsége az olvasó, és az elbeszélő az olvasóra ruházza az értelmezés felelősségét. A mű lenyűgöző olvasmányélménye annak is betudható, hogy tudatosan úgy szerkesztették meg, hogy azt az érzést támassza az olvasóban (vagy a szöveg hallgatójában), hogy Jézus közvetlenül őt szólítja meg.

Az elbeszélő nemcsak kontextust teremt ahhoz, hogy Jézus mondásait tolmácsolni tudja, hanem háttérbe szorítja, sőt lefokozza Didymosz Júdás Tamás hangját, akit harmadik személyben mutat be. Hivatkozik rá, de azon túl, hogy (apostoli) tekintélye nagyobb súlyt ad a szövegben írottaknak, semmi szerepe nincs. Az elbeszélő és Jézus is (felváltva vagy egyszerre) közvetlenül szólítják meg az olvasót, amivel arra ösztönzik, hogy ne csak passzív tanúja legyen ennek az eseménynek, objektíven távolságtartó követője e soroknak, hanem vegyen aktívan részt azok megértésében és átélésében, mert erőfeszítése következtében meg fogja érteni a mondások lényegét, ennek következtében pedig élete át fog alakulni: keresővé válik, és éber lesz, „élő”, keletiesen fogalmazva megvilágosodott, keresztényi szóhasználattal pedig: megtért (és üdvözült).

Az olvasó

„Ezek azok a rejtett szavak” – ezzel a bevezetéssel az elbeszélő az olvasó tudomására hozza, hogy ezek a mondások nem nyilvánosak, hanem egy szűk hallgatósághoz szólnak. Így válik az olvasót beavatottá a kiválasztottak közösségébe, ahol az olvasó/kereső Jézus rejtett igéinek megértésére törekedhet. A szelekció már megtörtént – a tény, hogy az olvasó most olvassa e sorokat, a jele annak, hogy máris meghívást kapott a tanítványi közösségbe. A meghívás elfogadása viszont további erőfeszítést igényel: állandó készenlétet, önmonitorozást és foko-

zott tudatosságot az olvasó részéről, akinek követnie kell az olvasottak hatását önmagára nézve: észlelnie kell lelkesedését, egyetértését vagy ellenállását, ami a jézusi tanítást illeti.

A „rejtett” jelzőnek itt két jelentése van: a görög apokryphos szó kifejezi azt, hogy a mondások értelme nem kézenfekvő, erőfeszítést igényel, beavatottságot. A kopt hep szóban pedig az is benne van, hogy a mondásokhoz nem férhet hozzá mindenki, csak kevesen olvashatják. Az evangélium írója nem feltételezhetett ilyet, mi viszont tudjuk, hogy nem csak az értelme a szövegnek, de maga az evangélium nyers szövege is 1600 évet maradt elrejtve agyagedényben, mígnem napvilágra nem került a múlt század közepén.

A gnosztikus irodalomban központi szerepet játszik a titkos, rejtett, azaz ezotérikus tanítás, amely egy kiválasztott, beavatott csoport tagjainak szól. Nincs okunk Tamás evangéliumában a jézusi mondásokat ezotérikus jellegűeknek tartanunk, sőt közel fele a mondásoknak a szinoptikusoknál is előfordul. Talán a „rejtett szavak” értelme nem magára jézusi mondásokra vonatkozik, hanem arra, ahogyan ezeket a mondásokat az akkori közösség értelmezte. Megjegyzendő, hogy a korai keresztények legalábbis egy részének a jézusi tanítás részben rejtett jellegű volt, pl. Márk evangéliumában az ún. „messiási titok” központi szerepet játszik.

Jézus

A mondások Jézustól, „az élő”-től származnak, aki jelen van a közösségben (az őskeresztény gyülekezetben, ahol olvassák az evangéliumot). Érdemes figyelmet szentelni arra a tényre, hogy Jézus, „az élő” beszél. Nem a feltámadott Krisztusról van szó (Mt 1,1 vagy Mk 1,1), hanem Jézusról, a szabadítóról, aki mondásai révén és által élő. Ezzel kifejezésre jut az, feltehetően apologetikai szándékkal, hogy lehetnek más mondások is, és lehetnek más evangéliumok, amelyek valószínűleg a „halott” Jézusról szólnak, és hogy lehetnek olyan közösségek, ahol Jézus nincs jelen, és nem szól közvetlenül az illető közösség tagjaihoz (pl. a Tamás evangéliumát elutasító, más korai keresztény gyülekezetek).

Tamás

Vajon ki az, aki a jézusi mondásokat lejegyezte? A görög Oxyrinchus szöveg csak annyit mond, hogy „Júdás, akit Tamásnak is neveztek”⁹. Itt két különböző személynek az összeolvasztásáról lehet szó (Júdás és Tamás). A kopt szövegben egy három elemből álló név van említve: Didymusz Júdás Tamás. Itt az „iker”

⁹ POxy654, Bevezetés

szónak kétszeri előfordulása érdemel figyelmet, ugyanis a görög *didymos* szó jelentése egyezik az arám vagy szír *thoma* szó jelentésével, és mindkettő „iker”-t jelent¹⁰. A mű címe azonban: Tamás evangéliuma, figyelmen kívül hagyva, mind a *Didymosz*, mind a Júdás nevet, ahol a *Didymosz* beszélő név, míg a Júdás tulajdonnév. Ezek a mondások Júdás, valamint Tamás tekintélyének a súlyával bírnak, és annak a tekintélyével és autoritásával, aki iker volt (*Didymosz*). Mindezek a nevek a címben (amely rendhagyó módon nem a mű elején, hanem a végén található) egyetlen egy névben összpontosulnak, és pedig Tamáséban, a műfaj pedig evangélium. Az Újszövetségből tudjuk, hogy Jézusnak volt Tamás és Júdás (*Taddeus*) nevű tanítványa is. A Mk 6,3 és Mt 13,55 szerint Júdás testvére volt Jézusnak. Amennyiben a *Didymosz* és a Tamás beszélő nevek (iker), akkor itt Júdásról, aki ikerről lehet szó. A kérdés most már csak az, hogy kinek az iker-testvére Júdás Tamás? Valakinek, akivel a rokonsága annyira nyilvánvaló, hogy az evangélium szerkesztője értelmetlennek látja nevét külön megjegyezni.

A bevezető által az olvasó belépett egy új, számára eddig ismeretlen világba, mely jelentősen eltér attól, amelyet más evangéliumok ábrázolnak. Ide az élő Jézusnak az élő szavai hívták meg – egyfelől, másfelől pedig Júdás tekintélye, annak a Júdásnak, akit Tamásnak is hívtak. A mondások értelmezése nehéz és erőt emésztő, de megéri a fáradságot, amint azt a következő szövegrész értésünkre adja.

1. mondás: És ő mondta: „Aki megtalálja e szavak értelmét, nem fogja megízlelni a halált.”

Nem áll módunkban megállapítani biztosan, hogy ki szól ebben a mondásban az olvasóhoz, vagy hogy a narrátor kinek tulajdonítja ezt a kijelentést. A legkézenfekvőbb arra gondolni, hogy Jézus mondja, aki már az elején tanításai értelmezésének a végcélját és következményét tárja fel, és a titkos igékre való figyelés eredményéről beszél. De akár *Didymosz* Júdás Tamás is lehet, aki azt akarja megérvelni, hogy miért is gyűjtötte össze ezeket a jézusi mondásokat. Bárki is legyen az „ő”, nagy nyereséget ígér: halál nélküli életet.¹¹ Az olvasó leg-

¹⁰ A szíriai keresztények úgy tartották, hogy Júdás Tamás Jézusnak az ikertestvére.

¹¹ Ez a mondás bevezetőként szolgál a jézusi mondás-gyűjteményhez, amelyet ilyen és hasonló formában a történelmi Jézus nem ismerhetett. A „nem ízleli meg a halált” motívum felbukkan az evangéliumban még a 18, 19, 85 és 111. mondásokban.

főbb feladata az, hogy felfedezze a mondások értelmét, ezáltal pedig megtalálja az örök életet. (Az értelmezés, természetéből kifolyólag, szubjektív interpretáció, melynek felelősségét az egyénnek kell hordoznia, annak, „aki megtalálja e szavak értelmét”).

Az evangéliumi szöveg egy olyan hangulatot akar teremteni, amelyben az olvasó könnyen beléphet abba a világába, amelyben minden egyes személy: Jézus, Tamás, a narrátor és az olvasó is, jelen vannak. 2000 évi enyészet nem akadály Jézus számára, hogy hozzánk szóljon, sem Tamásnak, hogy lejegyezze a halottakat. Továbbmenően pedig sem Jézus, sem Didymosz Júdás Tamás halála nem akadályozza meg az olvasót abban, hogy keresse a mondások értelmét, hogy belépjen abba a világba, amely a mondások által eléje tárul. De az evangélium megfogalmazott célja nem az, hogy az olvasó egy fiktív, elképzelt világra találjon, hanem hogy ezt az eléje táruló új világot leképezze a valóságba, saját életébe. Ezek szerint az evangéliumi szavakra úgy érdemes tekinteni, mint egy szimbolikusan mitológikus realitásmódosító elemre, amelynek szerepe az, hogy létrehozza a maga valóságát az olvasó életében. A fő hangsúly a felfedezésen van, ami maga után vonja a mondások értelmezését is, mely végül elkerülhetetlenül átalakuláshoz vezet.

A „nem ízleli meg a halált” költői kifejezés, mely jelentéstöbbletet kölcsönöz a szövegnek.. A halál „íze” gazdag kép, két össze nem egyeztethető elem kerül egymás mellé. A szépirodalomban is csak néhány oximoron tudja elérni azt a hatást, amit itt ez az álszinesztézia nyújt: az étkezés érzékelhető, az érzékek által válik tudatossá, de a halálnak semmi köze az érzékekhez, sőt a halál az érzékek megszüntetője. Ez a kijelentés, hasonló formában, megjelenik János evangéliumában is: „Bizony, bizony, mondom néktek, ha valaki megtartja az én ígémet, nem lát halált soha.” (Jn 8,51) és pár sorral később ellenfelei idézik Jézust: „Ha valaki megtartja az én ígémet, az nem ízleli meg a halált soha.” (Jn 8,52). De míg János evangéliumában a „megtartja az én ígémet” kifejezés által Jézus követőitől azt kéri, hogy teljesítsék kérését – tehát etikai dimenziója van kérésének, addig Tamásnál az etikai dimenziót egy intellektuális gyakorlat váltja fel – az értelmezés.¹² A mondások értelmének a megtalálása egy másfajta tapasztalatot jelent a kereső számára, aki képessé válik arra, hogy az érzéki valóságot és a mulandóságot másként lássa, érezze, mint az átlagember. Az értelmet kereső ember többé „nem ízleli meg a halált”, mert az új önismeret és az újfajta önértékelés, amely a felfedezés következtében teljesebbé válik, föloldja a keresőt a halál (félelmének)

¹² Frederick Fyvie BRUCE, *Jesus and Christian Origins Outside the New Testament* (Grand Rapids: W. B. Eerdmans Publishing Company, 1974), 113.

zsarnoksága alól. A vallási előírások gyakorlása erre önmagában nem képes, sőt akár akadálya is lehet annak a mélyebb megértésnek, melyre elsősorban a kontempláció által juthatunk.

2. mondás: 1Jézus mondja¹³: „Aki keres, ne hagyja abba a keresést, míg nem talál. 2És amikor találni fog, megdöbben. 3És amikor megdöbben, csodálkozni fog. 4És ő királlyá lesz a mindenség felett.”

Az első, explicit módon Jézusnak tulajdonított mondás a tanítás értelmének a keresését a hatalommal hozza összefüggésbe. Az evangélium vezet és útbaigazít, megértése által az olvasó más emberré válhat. Ezt a célt fogalmazzák meg általában az aszkétikus és a kontemplatív jellegű írások, melyekben kiderül, hogy az önmegtartóztatás és az elmélyült imádkozás a királyi út a teljesen integrált emberi léthez. Célja a régi ént az új, az istenségtől nem elkülönült, bölcs énnel felváltani.

A mondásban a keresés és a találás sajátos, erősen gnosztikus jelleget ölt a döbbenet, csodálkozás, végül pedig az uralkodás motívumainak egymás mellé állítása révén. A felsorolás első két eleme a keresés és a találás, melyek mélyen gyökereznek a keresztény hagyományban, a bibliai evangéliumokban például¹⁴. A hagyományos keresztény tanítás biztos sikert ígér annak, aki keres: „aki keres, talál” semmilyen más feltételnek nem kell eleget tenni. Sőt, a keresésnek az egyenes következménye a találás¹⁵ – ez a témája a 92. és 94. mondásoknak is (és a szinoptikus párhuzamoknak). Itt azonban, Tamás evangéliumában, a felsorolás utolsó három eleme meglepő információkat közöl: a találás döbbenethez vezet, ez a zavarodottság pedig csodálkozáshoz, amely végül a hatalommal felruházottság előfeltétele. A keresésnek ezen következményei nem elszigetelten jelentkeznek, hanem együttesen, elemeit pedig megtaláljuk az aszkétikus és a misztikus irodalomban egyaránt. Ismertek voltak, pl. Alexandriai Kelemen számára¹⁶, aki egy görög parallel szöveget idéz, és amelyet a *Héberok evangéliuma* egyik részletének tekint. A Kelemen által idézett szöveg magában ötvözi a Tamás evangéliu-

¹³ Az ige múlt időben is visszaadható. Amikor a mondások narratív keret nélkül jelennek meg, kívánatosabb a jelen idejű forma.

¹⁴ Mk 11,20–25, Lk 11,9–13, Mt 7,7–11, Mt 21,18–22, Jn 14,12–14, Jn 15,16–17, Jn 16,20–28.

¹⁵ Hasonló logikát követnek a *Bölcsességek könyve* 6,12.17–20 versei.

¹⁶ Kelemen egy görög parallel szöveget idéz, melyet a *Héberok evangéliuma* egyik részletének tart. (*Instructor*, 1.6.26.1)

mának erre vonatkozó részletének görög és kopt nyelvű változatát is („Aki keres, addig nem fog nyugodni, míg csak talál, ekkor csodálkozni fog, és aki csodálkozott, uralkodni fog, és ha uralkodott, megnyugvást talál).

Míg a feltehetően eredetileg is Jézusnak tulajdonított mondásban csak az a biztosíték volt felmutatva, hogy a keresés szükségszerűen találással végződik, itt egy egész sor következményről olvashatunk: döbbenet, csodálkozás, uralkodás. A hagyományos megfogalmazás szerint, ahogyan az ősi Q-forrásban előfordulhatott, és ahogy Máté és Lukács is használja, a mondás így szól: „Aki keres, talál”. Amúgy a keresés-találás motívuma még előfordul Tamásnál (92, 94. mondások), viszont ebben a kiegészített formájában egyedülálló. A mindenségen való uralkodás az istenség kiváltsága, a szöveg viszont itt azt adja tudtul, ezt a kereső ember is elérheti. Sajnos már nem tudjuk meghatározni, hogy mire gondolt pontosan a szerző akkor, amikor azt mondja, hogy a kereső „megdöbben” és „csodálkozni fog”, csak feltételezhetjük, hogy a mondásban egyik dolog következik a másikból, mindeniknek megvan a maga szerepe, és egyik sem nélkülözhető vagy helyettesíthető más elemmel, mert egymást feltételezik, egymásra épülnek. A találás kizárólag a keresés következménye, mint ahogyan csak az döbben meg, aki már talált, és csak ha megdöbönt már, akkor csodálkozhat, hasonlóképpen csak abban az esetben uralkodhat a mindenségben, ha már elért a csodálkozás szintjéig. Tekintheszünk ezeket beavatási szinteknek, amelyek egymásra épülnek. Az új személy az, aki a mondások értelmének a felfedezése eredményeképpen nem fogja „megízlelni a halált” – egy drámai átalakulási folyamaton megy keresztül, amely a kereséssel indul és a találon, felfedezésen, döbbeneten, csodálkozáson keresztül végül az uralkodásban csúcspontot ér el és nyeri el végső értelmét. A keresés a hiány, a tökéletlenség érzéséből indul (mely a szenttel való találkozásakor nemritkán büntudatot kelt). A keresők ezekben a mondásokban olyan emberek, akik valóban megtalálják azt, amit keresnek, de abban a pillanatban, amikor találtak, össze is zavarodnak, ami miatt aztán csodálkozni fognak, végül pedig a legmagasabb rendű hatalomban részesülnek – mindezek a fordulatok szükségessé teszik, és az olvasót már itt figyelmezteti arra, hogy készüljön fel: meglepetés érheti a mondások értelmezése során.

A szöveggel kapcsolatosan feltehető az a kérdés, hogy eredetileg mi állhatott a „mindenségen uralkodni” kifejezés helyén. Ugyanis Tamás evangéliumának görög változatában (és hasonlóképpen a *Héber evangéliumában* – Heb 4), a kereső végső célja a nyugalom, míg teljes, kopt nyelvű változat a mindenségben való uralkodást említi (POxy 654, 5–9). Valószínű, hogy e mondás különböző változatainak létrejötte között eltelt időszakban történt egy szövegmódosítás, talán éppen teológiai megfontolásból: a megnyugvást felváltotta a mindenségen

való uralkodás, a passzivitást (nyugalom) az aktív cselekvés (mindenségen való uralkodás). Sőt, a kopt változat sajátossága a csodálkozás fogalmának a bevezetése is. Valószínű, hogy ez a csodálkozás a mély megértésből fakad, az újfajta önértelmezésből és világfelfogásból. A szöveg kopt változata továbbá szólhat arról, hogy a mondások háttérében élő közösség aktív közösség (azaz nem kizárólag köldöknézően szemlélődő) volt, eltérően a korábbi időszakhoz, amikor még a nyugalom volt a fő cél (a nyugalom motívuma érdekesen jelenik meg a bizonyos tekintetben a tamási szöveggel rokon értelemben a Jelenések Könyve 14,13-ban).

A mondás nem egy utópisztikus társadalmi újraszerveződés beköszöntét jelenti be, hanem a kereső életében bekövetkező belső folyamatot vetíti előre. A külső hatalmat felváltja a belső, mely korlátlan, és az egész keresési folyamatnak a különböző szakaszokban megnyilvánuló következményei belső következmények. Így a mondás a belső spirituális fejlődés szempontjából értelmezendő.